

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационния труд на Димитър Благоев Байраков на тема „Планински светилища в Южна Тракия” за присъждане на образователната и научна степен „доктор”

Дисертационният труд на Димитър Байраков е посветен на анализа на планинските светилища в Южна Тракия, но тъй като за тях се отнасят голямата част от изворите – писмени и най-вече археологически, поставените за разглеждане методически въпроси, както и направените изводи са на практика валидни за цялата проблематика на светилищата върху възвишения и в планинските масиви на Древна Тракия. Поставените теми в докторската теза обхващат и много от дискуссионните въпроси на археологията на култа в Тракия, както и тези за формите на функциониране на тракийската религия.

Димитър Байраков е редовен докторант към катедра „Стара история, тракология и средновековна история“ при Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

Представеният дисертационен труд съдържа 647 страници текст с библиография от 1229 заглавия, от които 930 на кирилица и 6 заглавия на гръцки език. В този обем аналитичният текст е от 326 стр. Съдържа въведение, четири глави и заключение. Неразделна част от дисертацията са две приложения, в които са събрани изворите на проучването. Първото приложение обхваща коментиранията от Д. Бараков сведения от античните писмени извори. Второто приложение е обемист каталог от 188 стр., в който са представени 276 археологически обекта от Южна Тракия със сигурна или възможна интерпретация като планински светилища. Събирането и картирането им е важен принос на дисертационния труд. В 15 табла са илюстрирани някои от по-важните планински светилища в Южна Тракия.

Във **Въведението** са представени целите, задачите, актуалността на темата, изворовата база и основните методи на проучване.

Първа глава е озаглавена „Въведение в проблематиката на планинските светилища“ и има за цел да постави рамката на проучването на дисертационния труд в географски, исторически и социално-икономически план. Тук е очертан географският обхват на изследването, включващ основните планински вериги в Южна Тракия, като

авторът правилно подчертава, че тази територия има по-скоро условен характер. Основно внимание е отделено на няколко обособени в географско отношение зони, а именно Югозападна България и Източна Македония, Стара планина, Средна гора, Западни Родопи и прилежащите ѝ северни предпланини, Източни Родопи, Сакарско-странджанска област. Тук са коментирани основните периоди на историческото развитие в южно-тракийските земи, подчертана е ролята им на контактна зона на културно взаимодействие с Мала Азия, континентална Гърция и островите, древна Македония и Илирия. В анализа на историческите процеси има стремеж за оптимално използване на дошлите до нас писмени сведения, както и на археологическите извори, които за планинска Тракия произлизат в голямата си част именно от обекти, смятани за култови места. Обърнато е внимание, че данните от археологическите проучвания на рудодобива, керамичното производство и металургията са от голямо значение за очертаването на етнокултурната характеристика на района и настъпилите промени по време и след гръцката колонизация по тракийските крайбрежия. Промени, които без съмнение засягат и организацията на култовите места, а вероятно се отразяват и върху същността на почитаните култове.

От особена важност е втората част на Първа глава, в която са разисквани проблемите, с които се сблъсква всеки изследовател при проучванията на планинските светилища в Тракия. Те са много. Част от тях са от обективен характер, свързан с ограничения брой сведения от античността за организацията на култа в Тракия, както и тяхната нееднозначност и възможностите за различно тълкуване на основни извори. Пример е дискусията за локализацията на известното светилище на Дионис, което се търси както в Родопите, така и в Стара планина и на други места. Археологическите извори за планинските светилища в Тракия също са подложени на критичен анализ. Част от проблемите са от обективен характер – култовите обекти от I хил. пр. Хр. в Тракия се характеризират с останки от извършвани ритуални действия, без те да са организирани в или около монументални постройки, каквито са гръцките храмове. Тази характеристика прави трудно разпознаваеми, или еднозначно определими като култови места, голяма част от проучваните обекти. Към тази трудност, произтичаща от самия характер на тракийските планински светилища, са добавени и други, следствие от състоянието на проучването на този вид обекти в Тракия. Голяма част от тях са само локализиращи по време на теренни обхождания и определени като такива на базата на изявени скални върхове и други

локални забележителности. Други са проучени само сондажно и не предоставят възможност за изводи относно организацията на пространството. Системно проучваните обекти с култов характер са по-скоро изключение, като и при тях проучванията не могат да се смятат за пълноценни: мащабите на проучванията остават ограничени, не са използвани възможностите на съвременните интердисциплинарни методи – като анализи на почви, и др. Не на последно място е отбелязана и една основна трудност от методически характер в използването на двата вида извори – писмени и археологически. Те често дават информация за различни сфери от религиозната дейност, за два паралелни свята, без да може тази информацията да се съчетае.

Отчитайки тези, произтичащи от обективни и субективни фактори несъвършенства на изворовата база, докторантът си е поставил за цел да анализира облика на планинските светилища и отразената в тях „религиозно-ритуална система“. Кои са критериите за определяне на един археологически обект като култов е постоянно отворена дискусия в съвременната археологическа наука в България. Затова, считам за много успешно допълването на двете основни категории извори за религиозния живот в Тракия и организацията на култовата дейност с емпирична и синтетична информация за планинските светилища от един много по-широк ареал – Източното Средиземноморие. А именно направеното сравнение с култови обекти с подобна физико-географска и функционална характеристика от Крит, континентална и островна Гърция, Мала Азия и Близкия Изток от периоди, предшестващи монументализацията на светилищата, т. е. имащи характеристики, сходни с тези от Тракия от цялото I хил. пр. Хр. Този подход е отдавна посочен от М. Домарадски като най-перспективен за решаването на редица методически въпроси и, най-вече, на критериите за идентификацията на планинските обекти като култови места в Тракия, но не беше развит и оптимално използван. Д. Байраков е продължил успешно тази линия на анализ, като е привел многобройни примери на подобни обекти от този широк и генетично свързан с развитието на Тракия ареал, представил е и научната дискусия върху методиката за тяхното определяне като култови места. Тези постижения са добра база за решаването на аналогични методически и конкретни въпроси, свързани с идентификацията на култовите места в Тракия, както и за осъвременяването на научната дискусия, свързана с „археологията на култа“ в България. Методическата надеждност на използването на това сравнение се подкрепя и от

установената общност във вярванията, които в най-широки рамки могат, според автора, да се „усетят“ в присъствието на един мъжки бог, свързан с времето (климата) и на една богиня, която има отношение към природата и плодородието“. Като, според определението на автора „естествената среда, в която се усещат най-силно проявите на тези свръхестествени, божествени сили са планинските върхове и ридове, с които изобилстват планинските масиви в Южна Тракия“. Моят археологически опит в проучванията и интерпретацията на обекти с такъв характер потвърждава, че и най-щателният анализ на структури и дарове позволяват в най-добрия случай изводи от този най-общ и сумарен характер, що се отнася до светилищата от I хил. пр. Хр. в Тракия. Точно такава е направената интерпретация на почитаните божествени сили на светилището при Бабяк в Западните Родопи на базата на анализа на характера на даровете, свидетелстващи за паралелното почитане на женско и мъжко божество през втората половина на I хил. пр. Хр. – двойка, която се персонализира през римската епоха с Хера и Зевс, изобразени върху оброчните плочки от светилището.

Считам за успешно и методически правилно представянето и анализът на цялата гама от термини, свързани със светилища и култова дейност, както и с религията, именно на тази плоскост – чрез представяне на дискусията върху терминологията при ранните светилища от Източното Средиземноморие, като база за използването им в Тракия. Както и относно „определящите“ и „неопределящи“ критерии за атрибуцията на един обект като култов.

Глава Втора. Писмени сведения за планинските светилища в Южна Тракия. Авторът подчертава, че те имат ключова роля за анализа на възникването, характера на култовите практики и облика на планинските светилища в Тракия, като са отчетени и ограниченията и нееднозначността на тяхната информативност. Естествен фокус на тази глава са сведенията за прочутото светилище-прорицалище на Дионис, представена е продължаващата и до днес дискусия за локализацията на този най-известен от античната традиция, свързан с Тракия култов обект. Коментирани са и основаните на антични сведения възможности да е съществувало повече от едно известно светилище на Дионис в южнотракийските земи. Въз основа на писмените извори са изведени данни за организацията на светилищата, както и за основни ритуални действия – жертвоприношение на животни, употреба на огън, либации и др., култови практики,

практикуването на които намира потвърждение в следи от подобни действия на археологическите обекти в планинска Тракия.

Глава Трета. Археологически данни за планинските светилища в Южна Тракия. Както вече беше посочено, голям дял от дисертационния труд на Д. Байраков е посветен на събирането и анализа на археологическите данни от Тракия в светлината на известното от писмените сведения, както и на изведените критерии за атрибуцията на култовите места, базирани на постиженията на археологията на култа на Източното Средиземноморие от II-I хил. пр. Хр. На първо място са изведени сравненията със светилищата на открито, които не притежават монолитна архитектура, и следите на които се различават трудно от археологическа гледна точка. Представянето на проблемите и изследванията на планинските светилища преминава през историята на проучванията и методологията на тяхното изследване. Важен дял има частта, посветена на критериите за разпознаване на култовите места, базирани на анализиранията в предишните глави данни за светилищата с подобна характеристика от Източното Средиземноморие.

Намирам, че предложените набор от критерии за определянето на един обект като култов са правилно подбрани. Направеният анализ говори, че авторът познава същността и сложността на проблема при определянето на функциите на един археологически обект от тази епоха, при отсъствието на архитектура и наличието на множество структури и предмети, които характеризират бита на населението и се срещат както в култова, така и в профанна среда. В тази посока предложените „неопределящи“ критерии в помощ на атрибуцията на обектите са всъщност често основни, констатация изведена от автора на дисертационния труд. Те могат да помогнат за преодоляването на нееднозначността в тълкуването на данните. В правилното им анализиране, всъщност, е и цялата трудност, съществуваща при определянето на функцията на даден обект. Именно натрупването на данни и наличието на повторимост на теренни ситуации или отделни артефакти, често е в основата за определянето на един обект като култов или селищен.

Въз основа на тези критерии в **Трета глава** са изведени основните характеристики на планинските светилища в Южна Тракия, на тяхното местоположение, топография и геоморфологични форми, хронология на възникване и функциониране, външен облик и вътрешно устройство, типологически особености и характеристики, съоръжения, находки и оброчни дарове. В анализа на тези елементи в текста неведнъж е подчертано, че те са

сравними с тези, характерни за култовите места от II-I хил. пр. Хр. от Източното Средиземноморие, като приведените примери от фригийски, критски, микенски и гръцки планински светилища определено обогатяват изследването. В този план бих искала да добавя, че подобен сравнителен анализ може да бъде приложен много успешно освен при тези, често диахронни паметници, и при други, съществували едновременно: даровете от гръцките светилища от класическата и елинистическата епоха, често носещи посвещения, са много добра база за анализиране на даровете от тракийските светилища от късножелязната епоха в Тракия, които често имат същия характер – съдове, оръжия, накити, тежести за стан. Независимо, че имат храмови постройки, редица други структури в гръцките светилища – олтари, ботроси, могат също да помогнат при интерпретацията на подобните от Тракия. Пълноценното използване на тази възможност е една от препоръките ми към докторанта в бъдещите му изследвания по темата за южнотракийските планински светилища.

Още повече че, както авторът правилно посочва, макар традиционно да се смята, че тракийските светилища са съществували под открито небе, вече има данни, че през елинистическата епоха в някои родопски светилища (Дебращица, Острец и др.), се появяват постройки, обслужващи светилището. Макар че те нямат изявените характеристики на гръцките храмове, интерпретацията им като култови постройки е логична.

При публикуването на работата имам следните препоръки:

- Аналитично представяне на археологическите обекти в каталога, като се използват изведените от автора критерии за определянето на даден обект като култов. Описанието може да се артикулира по параметри, които от своя страна биха могли да бъдат анализирани в отделни параграфи в аналитичния текст. По-пълноценно използване на каталога в текста на дисертацията при типологизирането на обектите: анализът на всеки един от структурните елементи на светилището и даровете би спечелил много от почетото позоваване на каталога. Така теорията би била свързана с емпиричните данни, в събирането на които е вложен много труд.

- При използването на археологическите данни в изводната част е необходимо да се отчита и вида на проучването – обективността и пълнотата на информацията относно функцията на обекта е различна при различните видове теренни проучвания, тъй като

голяма част от обявените за светилища обекти се базират само на един или на няколко от критериите за определяне на обекта като такъв. Такива са тези, локализиращи само чрез теренни обходи. Те би трябвало да се коментират отделно от обектите, на които са извършвани археологически проучвания и дават възможност да се използват повече критерии при определянето и анализа на даден обект.

- Необходимо е да се задълбочи анализът на светилищата, на които има данни за продължителен живот – от къснобронзовата епоха, през I хил. пр. Хр. до късноримската епоха, а и до по-късно. Те са малко на брой и могат да се възприемат като водещи в йерархията на светилищата и като своеобразни центрове на селищната система в определен по-голям или по-малък район.

- Други култови места съществуват само през определени епохи и това обстоятелство също може да се използва при анализирането на йерархията на светилищата и динамиката на развитие на селищната мрежа в даден район.

- По-подробният анализ на даровете в светилищата също би дал по-добра възможност да се определи ролята на светилището в йерархията на култовите места.

- Би могло да се предположи и практикуването на еднакви или различни култове при анализа на едновременни обекти, въз основа на анализа на видовете дарове – при някои от обектите има животински кости, при други не. Същото се отнася за тежестите за стан и за други категории дарове. Анализът в това отношение може да се задълбочи.

Четвърта глава е посветена на обредността в планинските светилища от Южна Тракия. В тази част на дисертацията са потърсени аргументи за възможна йерархия на култовите места от планинска Тракия на социален принцип. Изводеният извод, че планинските светилища от „отворен тип“ са посещавани периодично или постоянно от голям брой хора, приносители на дарове и участващи директно в обряда, както и заключението, че тези „природни светилища“ нямат мистериален характер, а са места, където са извършвани масови обредни практики, свързани с вярванията на широк слой от населението, намирам за добре обосновани и логични. Наличието на светилища, предназначени за аристокрацията, където се извършват мистериални обряди, предназначени за затворен кръг посетители от високите слоеве на обществото, засега са

трудно доловими по археологически път, макар че има писмени сведения за тяхното съществуване.

Принос на дисертационния труд е търсенето на информация за начина на практикуване на култа в планинските светилища в Тракия и чрез ретроспекция – чрез анализ на народния фолклор. Приведените примери са още една възможност за разширяване на аргументацията при анализа и интерпретацията на археологическите данни и писмените извори за практикуваните в планинска Тракия обредни практики и религиозните вярвания.

В **Заключението** е направено обобщение на поставените проблеми и достиженията на представения дисертационен труд.

Авторефератът е с обем от 47 страници. В него са представени детайлно основните резултати на дисертационния труд, описани са двете приложения, карти и табла. Представената автосправка на научните приноси отговаря на постиженията на автора. Докторантът има четири статии, свързани с темата на дисертацията, които са отразени в автореферата.

В представения дисертационен труд Димитър Байраков демонстрира самостоятелно мислене, възможности за задълбочен анализ, формулиране на собствени тези и способност за тяхното аргументиране. Изследването има приносен характер в изучаването на тракийската религия и обредност чрез събирането на огромен масив от извори за планинските светилища в Южна Тракия, чрез предлагането на критерии за функционалното им определяне, чрез опита те да се класифицират по функционален, хронологически и социален принцип, чрез тяхното картиране. Публикуването на този труд ще бъде много полезно за развитието на проучванията в тази област.

Въз основа на посочените качества и приноси на предложението за защита дисертационен труд препоръчвам на членовете на уважаемото Научно Жури да присъди на докторант Димитър Благоев Байраков образователната и научната степен „ДОКТОР”.

София

28.04.2015 г.

Автор на рецензията:

Доц., д-р Милена Гонкова